

Ἡ ξένη

*

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Τὸν μέγα Πόνου ἀκολουθοῦν
Πόνου πιὸ ἱπποτικοί

Ἐμιλι Ντίκινσον¹

1. Emily Dickinson, *Ποιήματα*, μτφρ. Κώστας Κουτσοурέλης, Κίχλη, Ἀθήνα 2023. [Οἱ σημειώσεις εἶναι τῆς μεταφράστριάς.]

ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ

Η ΜΗΤΕΡΑ ΜΟΥ και ο πατέρας μου γνωρίστηκαν την ημέρα που εκείνος προσπάθησε να πέσει από το Πόντε Σίστο στο Τραστέβερε. Ήταν καλό σημεῖο για να βουτήξει κανείς: παρά το γεγονός ότι ἦταν καλὸς κολυμβητής, ἀπὸ τὴν πρόσκρουση μὲ τὸ νερὸ θὰ εἶχε μείνει παράλυτος, καὶ ὁ Τίβερης ἦταν ἤδη, ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ χρόνια, πράσινος, γεμάτος τοξικὰ ἀπόβλητα.

Ἡ μητέρα μου περπατοῦσε μὲ τὸ κεφάλι κάτω καὶ τοὺς ὤμους κυρτωμένους, λὲς καὶ πάντα ἔβρεχε, εἰδικὰ ὅταν ἦταν μόνη, ἀλλὰ ἐκείνη τὴν ἡμέρα σταμάτησε στὴ γέφυρα καὶ εἶδε ἕναν νεαρὸ πάνω στὸ στηθαῖο. Πλησίασε μὲ πρόθεση νὰ τὸν ἀκουμπήσει μὲ τὸ χέρι τῆς στὸν ὤμο καὶ νὰ τὸν τραβήξει πίσω· ἴσως καὶ νὰ ἦρθαν στὰ χέρια γιὰ λίγο. Τὸν ἔπεισε νὰ ἡρεμήσει καὶ νὰ ἀναπνεύσει ἀργά, μετὰ περπάτησαν στὴν πόλη, μέθυσαν καὶ κατέληξαν σ' ἕνα ξενοδοχεῖο μὲ κάτι χοντροσέντονα πού βρομοῦσαν ἀμμωνία. Πρὶν ξημερώσει ἡ μητέρα μου ντύθηκε κι ἔφυγε. Ἐπρεπε νὰ ἐπιστρέψει στὸ οἰκοτροφεῖο καὶ ὁ πατέρας μου τῆς εἶχε φανεῖ πολὺ ἀγχωμένος· οὔτε κἀν τὸν εἶχε σκουνηθεῖ στὴν πλάτη γιὰ νὰ τοῦ τὸ πεῖ.

Τὴν ἐπομένῃ, βγαίνοντας μὲ τὶς φίλες τῆς ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ σχολείου, τὸν εἶδε ἀκουμπισμένο σ' ἕνα ξένο αὐτοκίνητο, μὲ τὰ χέρια σταυρωμένα, καὶ τὴν ἴδια ἐκείνη στιγμή κατάλαβε ὅτι τὴν εἶχε πατήσει. Ἀνέκαθεν ἔνιωθα

κάποια ζήλια για τὸ μυστηριώδες καὶ θλιμμένο ὄφρος μὲ τὸ ὁποῖο ἀφηγεῖται τὸ γεγονός, ζήλια ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἀποκάλυψη.

Ἐκείνη τὴν ἡμέρα μπροστὰ στὸ σχολεῖο ὁ πατέρας μου φοροῦσε στενὸ τζίν, μπλὲ πουκάμισο μὲ τὰ μανίκια σηκωμένα καὶ κάπνιζε ἓνα Marlboro κόκκινο· ἔκανε δύο πακέτα καθημερινά.

Εἶχε πάει νὰ τὴν πάρει ἀπὸ ἓνα κρατικὸ ἴδρυμα στὴ Νομεντάνα κι ἀπὸ ἐκείνη τὴ στιγμή ξεκίνησε ἡ κοινὴ ζωὴ τους.

«Πῶς κατάφερε νὰ μὲ βρεῖ;» ἀναρωτιόταν καθὼς τὸ διηγούνταν. Ὅταν ἤμουν μικρὴ ἢ μητέρα μου ἀφηγοῦνταν αὐτὴ τὴν ἱστορία μεταμορφώνοντας τὸν πατέρα μου σ' ἓναν σκοτεινὸ μάγο ἱκανὸ νὰ μᾶς παρακολουθεῖ ὅπου-δήποτε καὶ ὅποτε-δήποτε, κι ἐγὼ τὴν ἀγκάλιαζα σφιχτὰ χωρὶς νὰ ἀπαντῶ, καὶ προσπαθοῦσα νὰ καταλάβω πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ σὲ ἐπιθυμεῖ ἓνας ἄντρας μ' αὐτὸν τὸν τρόπο.

Μετὰ μεγάλωσα κι ἄρχισα νὰ τῆς ἐπισημαίνω τὸ αὐτονόητο. «Ὑπῆρχε μόνο ἓνα σχολεῖο γιὰ κορίτσια σὰν κι ἐσένα ἐκεῖνον τὸν καιρὸ στὴ Ρώμη, δὲν ἦταν τόσο δύσκολο». Ἐγενεφε καταφατικὰ καὶ μετὰ κουνούσε τὸ κεφάλι της: τὴν εἶχε βρεῖ γιατί ἔπρεπε. Παρότι διέλυσαν τὸν γάμο τους, ποτὲ δὲν μετάνιωσε πὺ τὸν ἀπομάκρυνε ἀπὸ ἐκείνη τὴ γέφυρα: ἦταν κωφός, τὸ ἴδιο κι ἐκείνη, καὶ ἡ σχέση τους πρέπει νὰ εἶχε κάτι βαθύτερο ἀπὸ ἀπλὴ ἀγάπη.

* * *

Ὁ πατέρας μου καὶ ἡ μητέρα μου γνωρίστηκαν τὴν ἡμέρα πὺ ἐκεῖνος προσπάθησε νὰ τὴ σώσει ἀπὸ ἐπίθεση μπροστὰ στὸν σταθμὸ Τραστέβερε.

Εἶχε σταματήσει νὰ ἀγοράσει σιγάρα καὶ τὴν ὥρα πού πῆγε νὰ ξαναμπεῖ στὸ αὐτοκίνητο πρόσεξε τὶς ἀγαρμπες καὶ ἐπιθετικὲς κινήσεις κάποιων τραμπούκων· τραβολογοῦσαν μιὰ κοπέλα προσπαθώντας νὰ τῆς ἀρπάξουν τὴν τσάντα. Τοὺς ἀγρίεψε μέχρι πού τὸ ἔβαλαν στὰ πόδια, καὶ μετὰ κοντοστάθηκε γιὰ νὰ βοηθήσει τὴ μητέρα μου· τὴν ἔπεισε μάλιστα νὰ τὴν πάει στὸ σπίτι του γιὰ νὰ πλυθεῖ. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ζοῦσε ἀκόμη μὲ τοὺς γονεῖς του· ἐκεῖνοι, βλέποντάς την, ἔφηβη σχεδόν, μὲ τὸ σκοῦρο δέρμα καὶ τὰ μαλλιά βρεγμένα, νόμισαν ὅτι ἦταν ὀρφανή.

Στὰ εἴκοσὶ της ἡ μητέρα μου εἶχε ἓνα πλατὺ καὶ λάγνο χαμόγελο, δόντια καπνιστῆ καὶ ἴσια μαῦρα μαλλιά μέχρι τοὺς ὠμούς, μ' ἓνα κόψιμο πού δὲν πάει σὲ κανέναν. Μερικὲς φορὲς χρησιμοποιοῦσε κοκαλάκι ἀπὸ ταρταρούγα γιὰ νὰ τὰ κρατάει πίσω. "Ἐμενε σὲ οἰκοτροφεῖο, συχνὰ κοιμόταν στὸν δρόμο καὶ πήγαινε σχολεῖο μιὰ στὸ τόσο." Ἐβρισκε καμιὰ δουλειὰ γιὰ νὰ συμπληρώνει τὰ χρήματα πού τῆς ἔστελναν οἱ γονεῖς της ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ, ἀλλὰ σπάνια ἦταν στὴν ὥρα της.

Ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἡμέρα ἄρχισαν νὰ βγαίνουν μαζί: μιλοῦσαν τὴν ἴδια γλώσσα, ἓνα μείγμα ἀπὸ λαχανιάσματα καὶ λέξεις πού τὶς πρόφεραν πολὺ δυνατά, ἀλλὰ ἦταν ὁ τρόπος τους γιὰ νὰ τραβοῦν τὴν προσοχὴ στὸν δρόμο. "Ἐσπρωχναν τοὺς περαστικοὺς χωρὶς νὰ γυρίζουν πίσω γιὰ νὰ ζητήσουν συγγνώμη καὶ ἦταν κραυγαλέα διαφορετικοί: ἐκεῖνος εἶχε μαλλιά καστανὰ ἀνοιχτά, σαρκώδη χεῖλη καὶ εὐγενικὰ χαρακτηριστικά, ἐκείνη μόλις τοῦ ἔφτανε στοὺς ὠμούς κι ἦταν λὲς κι ἔβγαине ἀπὸ καμιὰ ὀμάδα ἀνταρτῶν στὴ ζούγκλα.

Πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια ὁ πατέρας μου εἶχε τὴν ἱκανότητα νὰ ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸ πουθενά: συχνά, ὅταν ἐκείνη ἔφευγε γιὰ νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴν οἰκογένειά της στὴν Ἀμερική ἢ ἐξαφανίζοταν γιὰ λίγες μέρες, ἢ πολὺ ἀργότερα, ὅταν εἶχαν πιά χωρίσει, ἐκεῖνος μποροῦσε νὰ βρίσκεται στὸν σταθμὸ τὴν κατάλληλη στιγμή, νὰ ἐμφανίζεται πίσω ἀπὸ κάποια γυάλινη πόρτα, νὰ βγαίνει ξαφνικά ἀπὸ κάποιο ἀσανσὲρ ἢ νὰ χτυπάει τὴν πόρτα τοῦ αὐτοκινήτου ἀναγκάζοντάς την μὲ αὐτὴ τὴν ἀπότομη κίνηση νὰ σηκώσει τὸ βλέμμα.

Τὸν ἀναγνώριζε ἀπὸ τὸ κύρτωμα τῶν ὠμων ἢ τὴν καύτρα τοῦ τσιγάρου του· τὴν ἔβρισκε ὅπως κάνει ἓνας αἰμόφυρτος κυνηγὸς μὲ τὰ ζῶα, ὅταν δὲν ἔχει πλέον ἄλλες δυνάμεις καὶ βασίζεται μόνο στὸ ἐνστικτο ὀργῆς. Ὁ πατέρας μου καὶ ἡ μητέρα μου χώρισαν τὸ 1990. Ἀπὸ τότε ἔχουν βρεθεῖ λίγες φορές, ἀλλὰ ὁ καθένας τους ξεκινᾷ τὴν ἱστορία λέγοντας ὅτι ἔσωσε τὴ ζωὴ τοῦ ἄλλου.

ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

Η ΜΗΤΕΡΑ ΜΟΥ γεννήθηκε τις τελευταίες μέρες του 1956 σ' ένα αγρόκτημα κοντά στον ποταμό Άγκρι, στην Μπασιλικάτα. Τόν χειμώνα οί παππούδες συνήθως έμεναν στο χωριό κι όχι σ' εκείνο τὸ μισοκατεστραμμένο παράπηγμα, ἀλλὰ τότε τοὺς βρῆκε ἀπροειδοποίητα ένας χιονιάς κι έτσι ἡ μητέρα μου γεννήθηκε σ' έναν στάβλο, ὅπου γύρω γύρω τριγυρνοῦσαν γάτες κι ἄλλα κοκαλιάρικα ζῶα. Οἱ γονεῖς της δούλευαν στὰ χωράφια καὶ ἡ μητέρα μου περνοῦσε πολὺ χρόνο μὲ τις γιαγιάδες. Μία ἀπὸ αὐτὲς ἦταν *accidental American*, ὅπως ἐγώ: εἶχε γεννηθεῖ στὸ Ὀχάιο ἀπ' ὅπου κατὰ τύχη εἶχε περάσει ὁ πατέρας της —δὲν ἔχουμε νέα γι' αὐτὸν τὸν νομάδα ἢ μισθοφόρο στρατιώτη, γνωρίζουμε μόνο ὅτι μετανάστευε ἀπὸ δῶ κι ἀπὸ κεῖ χωρὶς νὰ τὸ πολυσκεφτεῖ— καὶ στῆ συνέχεια μετακόμισε στὴν Μπασιλικάτα μὲ τῆ μητέρα της, κι έτσι ἐγίνε μετανάστρια, ἀπὸ τὴν ἀντίστροφη, ἐγκατέλειψε τὸ μέλλον γιὰ νὰ ἀποσυντεθεῖ στὸ παρελθόν. (Στὰ ἔξι μου ἔκανα τὸ ἴδιο: βρέθηκα ἀπὸ τὸ Μπρούκλιν σ' ένα χωριὸ τῆς Λουκτανίας ὅπου ὑπῆρχαν περισσότερα ζῶα παρὰ ἄνθρωποι.) Στὸ χωριὸ τὴν ἀντιμετώπιζαν σὰν μυστηριό ἄτομο: δὲν μιλοῦσε ποτὲ ἀγγλικά, ὡστόσο πάντα εἶχε κάποια περίεργα προϊόντα, ἀνθεκτικὰ ὑφάσματα τζιν καὶ κεριὰ ποὺ δὲν ἔλιωναν ἂν καὶ ἔκαιγαν ἐπὶ ὥρες. Ἡ ἄλλη γιαγιά ἦταν σιωπηλὴ καὶ εὐαίσθητη, ὁ κόσμος της ὀρι-

ζόταν από χλομές όπτασίες στόν ούρανό, έξορκισμούς που γίνονταν μ' ένα άσημένιο κουτάλι στό μέτωπο, πήγαινε ζυπόλυτη στά προσκυνήματα και ήταν σίγουρη πώς διατηρούσε προνομιακό διάλογο με τήν Παναγία.

“Όταν ήμουν μικρή, ή μητέρα μου με πήγαινε βόλτες κατά μήκος του ποταμού κοντά στόν όποιο είχε γεννηθεί, κι εγώ προσπαθούσα νά πλάσω αυτό τό ποτάμι στόν νοῦ μου με τά μυθικά και ταραχώδη νερά του όπου τήν είχαν βουτήξει όταν ήταν τεσσάρων χρονῶν για νά πέσει ό πυρετός τής μηνιγγίτιδας. Μόλις κατάλαβαν ότι είχε ύψηλό πυρετό έτρεξαν νά τής κάνουν μπάνιο στό ποτάμι, αλλά σύμφωνα με τούς γιατρούς και τούς γείτονες εκείνη ή παρορμητική θεραπεία δέν θα έκανε καλό. Η φλεγμονή μπορούσε νά τής προκαλέσει τύφλωση, τρέλα, κώφωση ή και θάνατο, και όλες οι γυναίκες που τή φρόντιζαν και προσεύχονταν δίπλα στό κρεβάτάκι όπου ήταν δεμένη και έτοιμοθάνατη παρακαλοῦσαν για τήν κώφωση: θα ήταν δύσκολο, αλλά τουλάχιστον θα μπορούσε νά δει τόν κόσμο και νά βρει κάποιον τρόπο για νά συνεννοείται.

“Ό παππούς μου ό Βιντσέντσο ήταν κοντός, μελαχρινός και γυναικάς. “Όταν με τή γιαγιά μου τή Μαρία μετανάστευσαν στην Αμερική τή δεκαετία του εξήντα, δέν τό έκαναν γιατί ήταν φτωχοί —που ήταν— ούτε γιατί χρειάζονταν καλύτερη δουλειά, αλλά γιατί έτρεχε πίσω άπ' τις γυναίκες του χωριου και ή γιαγιά μου υπέφερε. “Επαιζε άκορντεόν σέ γάμους και πάρτι, φορούσε σκουρα παντελόνια, είχε τά μανίκια του πουκάμισου μαζεμένα στους άγκῶνες, και στά μαλλιά του, που ήταν χτενισμένα προς τά πίσω και πατικωμένα από τήν μπριγιαντίνη, δέν υπήρχε ούτε μία άσπρη τρίχα. “Ο άρραβόνας τους ήταν

προαποφασισμένος: ἦταν πρῶτα ξαδέρφια καὶ μερικές φορές, ἂν πάρω ὑπόψη μου τὶς φλυαρίες καὶ τὰ κουτσομπολιὰ τῶν συγχωριανῶν, οἱ θεῖοι μου ἦταν κοντοὶ καὶ ἡ μητέρα μου κωφὴ ἐξαιτίας ἀκριβῶς ἐκείνου τοῦ κακοῦ συνδυσασμοῦ αἵματος. Οἱ παππούδες μου εἶχαν παραβιάσει τοὺς νόμους τῆς ἐγγύτητος καὶ εἶχαν τιμωρηθεῖ γι' αὐτό, ἀλλὰ ἡ μητέρα μου ἔχασε τὴν ἀκοή της λόγω λοιμώδους ἀσθένειας, καὶ οἱ θεῖοι μου ἦταν κοντοὶ ὅπως πολλὰ ἀγόρια τοῦ Νότου ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Οἱ ἀριστοκράτες καὶ οἱ βρικόλακες ζευγάρωναν μεταξύ τους γιὰ νὰ διατηρήσουν τὸ εἶδος, ἀντιθέτως, σύμφωνα μὲ ὄχι καὶ τόσο ἀξιόπιστους ἀνθρωπολόγους, ὀρισμένες ἀφρικανικὲς φυλὲς τὸ ἔκαναν γιὰ νὰ ἀποφεύγουν τὸ κακὸ μάτι, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ὑπῆρχαν ἀκριβεῖς κώδικες ποὺ ἐμπόδιζαν ἄτομα μὲ τὸ ἴδιο αἷμα νὰ γίνουν ἐραστές· μερικὲς φορές ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀρραβωνιαστεῖς μὲ κάποιον ποὺ εἶχε τὸ ἴδιο ζῶο-ὀδηγό,² καὶ ποιὸς ξέρει ἂν στὴν οἰκογένειά μου οἱ ἔρωτες ποὺ τελείωσαν ἄσχημα ὀφείλονταν ἀκριβῶς σὲ αὐτό, στὴ συνάντησή φαντάσματος καὶ τοτὲμ ποὺ ἦταν ἀδύνατο νὰ συμφιλιωθοῦν.

Ἡ γαιγιά μου ἦταν μιὰ σύζυγος μὲ χωριάτικη νοοτροπία, μαζεμένη ὅταν ἐκεῖνος εἶχε τὰ νεῦρα του, πρακτικὴ ὅταν ἦταν χαλαρός. Ἡ ἐπιδερμίδα της ἦταν ἀνοιχτόχρωμη καὶ τὸ στόμα της μεγάλο καὶ λεπτό. Ὡς ἔφηβη εἶχε ἐρωτευτεῖ ἕνα ἄλλο ἀγόρι, ντροπαλὸ σὰν ἐκείνη,

2. ζῶο-ὀδηγός: σὲ ὀρισμένες πνευματικὲς παραδόσεις ἡ πολιτισμούς, τὸ ζῶο-ὀδηγός ἢ πνευματικὸ ζῶο ἀναφέρεται σ' ἕνα πνεῦμα ποὺ καθοδηγεῖ ἢ προστατεύει ἕνα ἄτομο, τὸ ὁποῖο μοιράζεται ἢ ἐνσαρκώνει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ζῶου-ὀδηγοῦ.

ἀλλά τὸν παππού μου τὸν ἤθελαν ὅλες: δὲν ὑπῆρχε ἐπιλογή. Τὸ νὰ ἀποφεύγεις τὴ ζήλια τῶν ἄλλων, αὐτὸ εἶναι τὸ πραγματικὸ ταμποῦ σ' ἓνα μικρὸ χωριό. Ἄν κάποιος ἔλεγε κάτι κακὸ, ἐκείνη κουνουῖσε τὸ κεφάλι ἢ τοῦ ἄλεγε νὰ τὸ βουλώσει. Δὲν θύμωνε συχνά. Δὲν ἤξερε πῶς νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴν κόρη της ὅταν τὴ φώναζαν «ἡ μουγγή», οὔτε ὅταν τῆς ἔλεγαν ὅτι ὁ Θεὸς ἔπρεπε νὰ εἶναι πιὸ προσεκτικὸς μὲ τὴν καχημένη.

Στὴν πραγματικότητα ἡ μητέρα μου ὑπερασπιζόταν μόνη της τὸν ἑαυτὸ της καὶ δὲν εἶχε καμία ἐπιείκεια γιὰ ὅσους δὲν τὴν καταλάβαιναν ὅταν μιλοῦσε: τεσσάρων χρονῶν ἔριξε μιὰ κατσαρόλα μὲ βραστό νερὸ σὲ μιὰ γειτόνισσα ποὺ τὴ σχολίαζε: τὸ εἶχε καταλάβει ἀπὸ τὶς χειρονομίες της καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι τὴν κοίταζε μὲ οἶκτο. Μετὰ στάθηκε χαμογελώντας μπροστὰ στὸ παράθυρο, ἀποσπώντας τὴ σιωπηλὴ ἔγκριση τῆς οἰκογένειάς της.

Τὰ πῆγαινε καλὰ μόνο μὲ τὰ ἀδέρφια καὶ τὶς γιαγιάδες της, ποὺ μιλοῦσαν σὲ διάλεκτο μὲ σφιγμένο τὸ στόμα — τὰ χεῖλη τους ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀποκρυπτογραφηθοῦν, ἀλλὰ ἀπὸ ἔνστικτο χειρονομοῦσαν πάντα ἀγγίζοντάς την, ὅπως μὲ ἀγγιζε πάντα ἡ μητέρα μου. Τὰ ἀδέρφια της δὲν πίστευαν πραγματικά ὅτι ἦταν κωφὴ καί, ὅταν ἔπαιζαν κρυφτὸ καὶ μετροῦσαν δυνατὰ τοὺς ἀριθμούς, ἀφήνοντάς την νὰ τὰ βγάλει πέρα μόνη της στὰ στενὰ δρομάκια τοῦ χωριοῦ, δὲν ἦταν γιὰ νὰ τὴν κρατήσουν ἔξω ἀπ' τὸ παιχνίδι, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἐμπιστεύονταν τὴν ἰκανότητά της νὰ βρῖσκει τὸν δρόμο της. Γιὰ ἐκείνους ἡ μητέρα μου δὲν ἦταν θύμα καὶ δὲν ἦταν ποτὲ διαφορετικὴ. Ἀκόμα καὶ σήμερα, μετὰ ἀπὸ τόσο διαφορετικὴ ζωὴ ποὺ ἔχουν κάνει, ἀφοῦ ἡ θεία μου καὶ ὁ θεῖος μου σχεδὸν ξέχασαν τὰ

ιταλικά στὰ ἐξήντα χρόνια πού εἶναι στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, τῆς μιλοῦν σὰν νὰ μποροῦσε νὰ τοὺς ἀκούσει, κάνουν αὐτὲς τὶς ἀστεῖες, ἀκαιρες συζητήσεις πού εἶναι χαρακτηριστικὲς τῶν χωρισμένων οἰκογενειῶν.

Ἀπὸ μικρὴ ἦταν ζωηρὴ καὶ ἀνυπάκουη, καὶ γιὰ νὰ τὴν πειθαρχήσουν οἱ γονεῖς τῆς τὴν ἔστειλαν σ' ἓνα οἰκοτροφεῖο καλογραιῶν στὴν Ποτέντσα. Οἱ δασκάλες εἶχαν νὰ λένε γιὰ τὸ ἐκθαμβωτικὸ τῆς χαμόγελο· ὅταν δὲν εἶχε τὴ σχολικὴ ποδιά τῆς, φοροῦσε ριγὲ μπλουζες, ἐνῶ σπάνια τὴν ἔβλεπαν μὲ μιὰ κούκλα στὸ χέρι.

Στὸ οἰκοτροφεῖο ἔμαθε νὰ ἐκφράζεται μέσα ἀπ' τὰ βασανιστήρια. Στὸ σπίτι δὲν εἶχαμε ποτὲ μεγάλα μαχαίρια κουζίνας γιὰτὶ τῆς θύμιζαν τὰ σχολικὰ χρόνια, ὅταν οἱ καλόγριες τοῦ κλειστοῦ πλέον Ἰδρύματος «Μαγδαληνῆ τῆς Κανόσα» τῆς ἔβαζαν ἓνα μαχαίρι στὴ γλώσσα καὶ τῆς ἔλεγαν νὰ οὐρλιάξει γιὰ νὰ μάθει νὰ βγάζει ἤχους ἀπὸ τὶς φωνητικὲς τῆς χορδές, ἢ τὴν ἔβαζαν νὰ ἀγγίξει ἠλεκτρικὰ καλώδια καὶ τῆς ζητοῦσαν νὰ οὐρλιάξει ἀκόμα πιὸ δυνατά. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ μητέρα μου ἔμαθε νὰ ἀναγνωρίζει τὸν ἦχο τῆς φωνῆς τῆς.

Κατάφερνε νὰ μιλάει καλύτερα ἀπὸ τὰ ἄλλα κοριτσάκια γιὰτὶ μετὰ τὴ μηνιγγίτιδα ἓνα ὑπόλειμμα ἀκοῆς τῆς εἶχε ἀπομείνει μέχρι πού χάθηκε σιγὰ σιγὰ γιὰ πάντα. Στὴν ἀρχὴ δὲν ζοῦσε σὲ ὑπερβαρικὸ θάλαμο σιωπῆς — ὁ κοιλίας τῆς εἶχε κομματιαστῆ κι ἔτσι οἱ ἦχοι ἔμπαιναν κι ἔβγαιναν καὶ ὁ περίγυρος ἦταν ἓνας τόπος μὲ ἐφιαλτικὰ φαντάσματα καὶ ξαφνικὰ οὐρλιαχτά. Μερικὲς φορὲς προσπαθεῖ νὰ μοῦ περιγράψει τὸν τρόμο πού νιώθει ἐπειδὴ εἶναι κωφὴ καὶ πάσχει ἀπὸ συνεχεῖς πονοκεφάλους: εἶναι σὰν νὰ ζεῖ μὲ κάποιον πίσω τῆς πού προσπαθεῖ διαρ-

κῶς νὰ τὴν τρομάξει. "Όταν ἤμασταν παιδιὰ, ὁ ἀδερφός μου κι ἐγώ, ὄντως τὸ κάναμε, μπαίναμε κρυφὰ στὸ δωμάτιο καὶ σκαρφαλώναμε στὴν πλάτη της ὥστε νὰ τὴν ξαφνιασοῦμε, ἐλπίζοντας ὅτι θὰ γελοῦσε, ὅμως ἐκείνη ἀντιδρούσε στὶς ἐπιθέσεις μας μὲ μεγάλες σιωπές· μετανιώναμε γιὰ τὴ σκληρότητά μας, ἀλλὰ ὄχι ἀρκετὰ γιὰ νὰ σταματήσουμε. Ἡ πιθανότητα κάποιος ἐνέδρας εἶχε μεταμορφώσει ἀνεπανόρθωτα τὸ σῶμα της· τὴν ἔκανε νὰ σκύβει καὶ νὰ μὴν μπορεῖ νὰ κοιτάξει τοὺς ἀνθρώπους στὰ μάτια.

Στὸ οἰκοτροφεῖο, ἡ μητέρα μου ἔμαθε τὴ νοσηματικὴ γλῶσσα. Τὴ χρησιμοποιοῦσε μὲ τὶς καθηγήτριές της, τὶς καλόγριες, μὲ τοὺς κωφοὺς φίλους της, ἀργότερα μὲ τὸν πατέρα μου, παρόλο πὺ μισοῦσε νὰ κάνει χειρονομίες, ἀλλὰ ποτὲ μὲ ἄλλους. Ποτὲ δὲν ζήτησε ἀπὸ τοὺς γονεῖς της ἢ τὰ τρία ἀδέρφια της νὰ τὴ μάθουν, οὔτε ἀπὸ μᾶς τὰ παιδιὰ της. Τὸ νὰ καταλάβω γιατί δὲν ἐπέβαλε τὴ γλῶσσα της δὲν εἶναι δύσκολο γιὰ μένα, πὺ φοβόμουν νὰ μιλήσω δυνατὰ γιὰ πολὺ καιρό. Ἡ νοσηματικὴ γλῶσσα εἶναι θεατρικὴ καὶ ὁρατὴ, σὲ ἐκθέτει συνεχῶς. Δείχνει ἀμέσως τὴν ἀναπηρία σου, ἐνῶ χωρὶς χειρονομίες μπορεῖ νὰ φαίνεσαι ἀπλῶς ἓνα ντροπαλὸ καὶ ἀφηρημένο κορίτσι. Προσπαθώντας νὰ διαβάσει τὰ χεῖλη τῶν ἄλλων γιὰ νὰ ἀποκρυπτογραφήσει τί λέγανε, μέχρι πὺ ἔξαντλοῦνταν τὰ μάτια της καὶ τὰ νεῦρα της, μιλώνοντας μὲ τὴν ψιλὴ, δυνατὴ φωνὴ της καὶ μὲ ἀκανόνιστους τόνους, ἀπλὰ ἀκουγόταν σὰν μιὰ μετανάστρια πὺ δὲν ἤξερε καλὰ τὴ γλῶσσα, μιὰ ξένη. Μερικὲς φορὲς ὅταν ἔπαιρνε τὸ λεωφορεῖο καὶ οἱ ὁδηγοὶ τὴ ρωτοῦσαν ἂν ἦταν Περουβιανὴ ἢ Ρουμᾶνα, ἀρνιόταν μ' ἓνα νεῦμα χωρὶς νὰ δίνει καμία ἄλλη ἐξήγηση, σχεδὸν κολακευμένη ἀπὸ τὸ λάθος τους.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀκοή της, ἡ μητέρα μου ἔχασε καὶ ἄλλα πράγματα: στὸ οἰκοτροφεῖο, μιὰ φίλη, στὸ νερό.

Τὰ κορίτσια εἶχαν πάει μὲ τὶς καλόγριες σὲ μιὰ καλοκαιρινὴ κατασκήνωση. Φοροῦσαν πράσινα μαγιὸ καὶ ὑφασμάτινα καπέλα μὲ μιὰ κορδέλα ποὺ ἔδενε κάτω ἀπ' τὸ πιγούνη. Κάποιο κορίτσι ξεμάκρυνε ἀρκετὰ στὴ θάλασσα, δὲν κατάφερε νὰ φωνάξει κι ἀφοῦ ἔκανε μερικές σβοῦρες, βούλιαξε ὀλόκληρη.

Ὁ θάνατός της ἦταν τραῦμα γιὰ ὅλες τὶς μαθήτριες τοῦ οἰκοτροφείου καὶ ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἡμέρα ἄρχισαν νὰ διηγοῦνται ὅλο καὶ τρομακτικότερες ἱστορίες γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ μποροῦσαν νὰ πεθάνουν: ὅσα ἀφηγοῦνταν πρὶν κοιμηθοῦν ἐκεῖνα τὰ κορίτσια, ποὺ ἦταν ὅλα χορεύτριες χωρὶς τὴ θέλησή τους καὶ ταράζονταν συνεχῶς ἀπὸ ἀνησυχίες καὶ ἐνδόμυχα βασανιστήρια, ἔμοιαζαν μὲ τὰ νέα σὲ φεγγιετὸν τοῦ δέκατου ἑνατου αἰώνα, ἐκεῖνα ποὺ ἦταν γεμάτα εἰκόνες μὲ νεκρὲς νύφες καὶ ἐγκύους ποὺ γεννοῦσαν στὸ φέρετρο —τὰ ἀληθινὰ χρονικὰ τοῦ παρελθόντος—, ἀλλὰ στὴ θέση τους ἔβαζαν μιὰ κωφὴ ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ ἐπικοινωνήσῃ καὶ τὴν ἔθαβαν ἐπειδὴ εἶχε σταματήσει πρόσκαιρα ἡ καρδιά της, κι ὅταν ἀνοιγαν τὸ φέρετρο, ἐκείνη εἶχε γδάρει τὰ δάχτυλά της στὸ ξύλο, ὅπως ὁ Κοκκινοτρίχης³ σὲ κάποιον λατομεῖο μὲ κόκκινη ἄμμο. Ἡ μητέρα μου μοῦ εἶχε ἀφηγηθεῖ τὸν θάνατο ἐκείνης τῆς φίλης μὲ τὶς πιὸ φρικτὲς λεπτομέρειες, καὶ εἶναι ὁ λόγος

3. Κοκκινοτρίχη: βλ. σχετικὰ τὸ διήγημα τοῦ Giovanni Verga «Rosso Malpelo» (1878), παρατσούκλι ποὺ συνδυάζει τὸ rosso (κόκκινο) μὲ τὸ malpelo (αὐτὸς ποὺ ἔχει ἄσχημα μαλλιά). Οἱ Σικελοὶ πίστευαν ὅτι οἱ ἄνθρωποι μὲ κόκκινα μαλλιά ἦταν κακόβουλοι.

για τὸν ὅποιο μέχρι σήμερα φοβᾶται νὰ μπεῖ σὲ ἄσανσέρ μόνη της, κι ἐγὼ νὰ κολυμπήσω.

Ἡ μητέρα μου πήγαινε στὸ σπίτι στὸ Σάν Μαρτίνο γιὰ τὶς καλοκαιρινὲς διακοπές, μέχρι πού οἱ γονεῖς της ἔφυγαν γιὰ τὴν Ἀμερική καὶ τὴν ἄφησαν πίσω μὲ τὸν μεγαλύτερο ἀδερφό της, πού ἦταν κι αὐτὸς σὲ οἰκοτροφεῖο. Οἱ παπποῦδες μου θὰ μετανάστευαν κι ἔπρεπε νὰ μάθουν μιὰ ἄλλη γλῶσσα χωρὶς ποτὲ νὰ ἔχουν μιλήσει καλὰ τὴ δική τους. Ἡ μητέρα μου φοιτοῦσε σὲ καλὸ σχολεῖο, κι αὐτὸ ἦταν σοβαρὸς λόγος γιὰ νὰ παραμείνει στὴν Ἰταλία. Παρὰ τὶς καθημερινὲς ἐπαναστάσεις της, συμπαθοῦσε τὶς καλόγριες καὶ τὰ πήγαινε καλὰ στὰ μαθήματα. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἢ γιὰγιά μου προσπάθησε νὰ πάρει τὴν κόρη της μαζί της, ἀλλὰ κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς ἐνημέρωσης στὸ σχολεῖο οἱ δάσκαλοι τὴ ρώτησαν: «Θέλετε πραγματικὰ νὰ μὴν μπορεῖ πιὰ νὰ μιλήσει καὶ νὰ νιώθει μοναξιά σ' ἓνα ἄγνωστο περιβάλλον; Δὲν μπορεῖ νὰ ἔρθει νὰ σᾶς βρεῖ ἀργότερα;» καὶ ἐκείνη δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἀπαντήσει... Εἶχε τὸ ἄγχος γιὰ τὴ δική της ἀναχώρηση.

Ἐφυγαν ὅταν ἡ μητέρα μου ἦταν δώδεκα ἐτῶν πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή τους, τῆς χάρισαν ἓνα λευκὸ φόρεμα καὶ δερμάτινα λουστρινένια παπούτσια πού δὲν ταίριαζαν στὴν ἡλικία της. Ὅταν ἔφυγαν οἱ γονεῖς της ἔγινε ἀκόμα πιὸ ἀπόμακρη καὶ ἀπότομη, ἀλλὰ ὅταν τὴ ρωτᾶω ἂν ἐνίωσε ποτὲ ὅτι τὴν ἐγκατέλειψαν ἰσχυρίζεται πῶς ὄχι. Οἱ γονεῖς της εἶχαν μόλις καὶ μετὰ βίας ἀπολυτήριο δημοτικοῦ σχολείου. Ἦταν ἀστεῖοι καὶ καλοὶ ἄνθρωποι, ὄχι ἰδιαιτέρως ἐκλεπτυσμένοι, παρ' ὅλα αὐτὰ ἱκανοὶ νὰ προβλέψουν κάτι σημαντικὸ: οἱ ἴδιοι δὲν θὰ ἦταν ἐκεῖ γιὰ πάντα, δὲν θὰ μπορούσαν νὰ τὴν προστατεύουν κάθε στιγμῇ. Ἡ μη-

τέρα μου έπρεπε να γίνει ανεξάρτητη και τὸ ἔκανε. Ἡ ζωὴ τοῦ πατέρα μου εἶχε διαφορετικὴ πορεία.

* * *

Ἡ μητέρα τοῦ πατέρα μου ἦταν μοδίστρα, ὀμορφη, κόρη ἑνὸς βοσκοῦ ἀπὸ τὸ Κανάλε Μοντεράνο καὶ μιᾶς γυναί-
κας ἀπὸ τὸ Μοντελένε ντι Σπολέτο, ποὺ τὴ γνώρισε κά-
ποια στιγμή ποὺ ἄλλαζε βοσκοτόπι. Μεγάλωσε σ' ἓνα
χωριὸ τῆς Οὔμπρια μὲ τὴ μητέρα καὶ τὰ ἀδέρφια της· ὁ
ἄντρας τῆς οἰκογένειας σπάνια ἦταν παρὼν, μόνο τὸ κα-
λοκαίρι ἐμφανιζόταν. Μὲ τοὺς ἀδερφοὺς της τὰ πῆγαινε
πάντα καλὰ, ἐνῶ μὲ τὶ ἀδερφές της ὑπῆρχαν προβλήμα-
τα ἐμπιστοσύνης καὶ ζήλια.

Ἐκλεψε τὸν φίλο τῆς μεγαλύτερης, αὐτὸν ποὺ θὰ γι-
νόταν ὁ παππούς μου.

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Β' Παγκόσμιου Πολέμου, τὴ
γιαγιά μου, τὴ Ρουφίνα, τὴν πῆρε μιὰ πλούσια οἰκογέ-
νεια στὸ σπίτι γιὰ νὰ ράβει τὰ ροῦχα τους. Τὴ φλέρταρε
ἓνας Γερμανὸς στρατιώτης ποὺ εἶχε ἀπαγάγει τὸν μικρό-
τερο ἀδερφό της, πιστεύοντας ὅτι ἦταν φιλοκομμουνι-
στής. Ἡ γιαγιά μου εἶχε πᾶει μὲ τὰ πόδια σὲ μιὰ ἀγροί-
κία στὸ τέλος τοῦ χωριοῦ γιὰ νὰ τὸν πάρει πίσω: ὁ ἀδερ-
φός της δὲν ἦταν κομμουνιστής, ἀπλὰ περιφερόταν στὸν
δρόμο — κι ἐγὼ δὲν εἶχα τὸ προνόμιο νὰ ἔχω ἀντάρτες στὴν
οἰκογένειά μου, ἀλλὰ μόνο ἀνθρώπους ποὺ λιγότερο ἢ πε-
ρισσότερο τὰ πῆγαιναν καλὰ μὲ τὴν ἐξουσία. Σὲ ἀντάλ-
λαγμα γιὰ τὸν ἀδερφό της, ὑποσχέθηκε νὰ μαντάρει τίς
κάλτσες καὶ νὰ ἐπιδιορθώνει τὰ πουκάμισα τῶν στρατιω-
τῶν. Μιὰ μέρα ποὺ ὁ Γερμανὸς τῆς ἔφερε ἓνα καλάθι μὲ
ἄπλυτα γιὰ πλύσιμο, εἶπε δυνατὰ: «Ἄν ἐγὼ ἔχει τύχη,

ἐπιστρέφει καὶ πάρει τὴν ξανθιά». Ἡ γιαιγιά μου ἦταν σὲ ἄλλο δωμάτιο μὲ τὸ κεφάλι τῆς σκυμμένο πάνω ἀπὸ τὸ καλάθι ραπτικῆς, ἀλλὰ δὲν κοκκίνισε ὅταν ἄκουσε τὴ φωνή του. Ἀπὸ μικρὴ εἶχε καστανόξανθα μαλλιά, καὶ ἀκόμα καὶ σήμερα νιώθει τὴν προσβολὴ ἐκείνης τῆς ἀπρέπειας. Ἡ γιαιγιά μου ἢ Ρουφίνα μισοῦσε τοὺς φασίστες καὶ τοὺς κομμουνιστές, ἀλλὰ μὲ τοὺς Γερμανοὺς ἦταν εὐγενική: οἱ νεαροὶ ναζιστὲς ἦταν μισητοὶ ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι, ἀλλὰ τουλάχιστον ἦταν ξένοι, καὶ ἦταν πιὸ ὑποφερτὸ νὰ σκοτωθεῖς ἀπὸ ἀγνώστους.

Ὅταν ἦταν νεαρή, τὴ φλέρταρε κι ἕνας φωτογράφος ἀπὸ ἄλλη περιοχὴ, ποὺ τῆς ἔστειλε γράμματα μ' ἕναν γείτονα: ἐκείνη ἄνοιγε τοὺς φακέλους κι ἔβρισκε φωτογραφίες μὲ ἡλιοβασιλέματα ποὺ τὴν ἔκαναν νὰ νιώθει ἄβολα καὶ δυσφοροῦσε — δὲν τῆς ἄρρεσε ποτὲ ἡ τέχνη.

Ὁ γιαιγιάτος ἐνὸς ἄλλου χωριοῦ ἐρχόταν συχνὰ στὶς γιορτὲς στὸ σπίτι τοῦ πλοῦσιου ποὺ τὴν εἶχε προσλάβει ὡς μοδίστρα. Τὴ ρωτοῦσε ἂν ἤθελε νὰ χορέψει τανγκὸ μαζί του, ἀλλὰ ἐκείνη ντρεπόταν. Ὁ γιαιγιάτος τῆς ἄρρεσε πολὺ ἀλλὰ εἶχε συνείδηση ὅτι ἦταν ἀγράμματη. Δὲν διάβαζε βιβλία, ἔγραφε μὲ δυσκολία. Ἦταν ὁμορφη, ἀλλὰ τί θὰ ἔκανε ὡς σύζυγος γιαιγιάτος; Θὰ τὸν ἔφερνε σὲ δύσκολη θέση, καὶ γι' αὐτὸ ἀρραβωνιάστηκε καὶ στὴ συνέχεια παντρεύτηκε τὸν σιδερά, τὸν πρώην φίλο τῆς μεγαλύτερης ἀδερφῆς τῆς.

Δὲν αἰσθανόταν καμιὰ ἐνοχὴ ποὺ τῆς τὸν εἶχε κλέψει. Γινόταν πόλεμος τότε καὶ τὰ πράγματα εἶχαν ἀλλάξει. Ὁ παππούς μου —«τὸν διῶχναν ἀπὸ τὴν πόρτα κι ἐκεῖνος ξαναέμπαινε ἀπὸ τὸ παράθυρο»— εἶχε καταλάβει ὅτι ἐκείνη ἢ κοπελιά, παρὰ τὰ φανταχτερὰ τῆς χτενίσμα-

τα και τή ματαιοδοξία της, ἦταν παθιασμένη με τὴν ἀποταμίευση και τὰ χρήματα ὅσο και ὁ ἴδιος.

Και οἱ δύο εἶχαν καλὲς δουλειὲς κι ἀφοσιώνονταν σ' αὐτὲς χωρὶς μιλιὰ. Ὅταν ἡ γιαγιά μου ἔμεινε ἔγκυος, δὲν ἤξερε καν ὅτι θὰ τῆς ἔσπαγαν τὰ νερά· τὸν νοῦ της τὸν εἶχε μόνο στὸ ράψιμο με τὴ μεταχειρισμένη Singer, πού τὴν εἶχε ἀγοράσει με δόσεις ὅταν ἦταν δεκαῆξι χρονῶν.

Ἀπέκτησαν τρία παιδιὰ. Ἡ πρώτη ἀδερφή δὲν ὑπάρχει πιά και ὁ τελευταῖος, ὁ πατέρας μου, γεννήθηκε κωφός.

Ἡ θεία πού δὲν γνώρισα ποτέ, ἡ Βάντα, πέθανε σὲ ἡλικία τριῶν ἐτῶν. Ἐκείνη τὴν ἡμέρα ἡ γιαγιά μου ἔβαφε ροῦχα στὴν μπανιέρα με βραστὸ νερὸ γιὰ νὰ πιάσει τὸ χρῶμα καλά. Εἶχε πάει στὸν φούρνο ἢ εἶχε ἀνοίξει σὲ κάποιον πού εἶχε χτυπήσει τὴν πόρτα — εἶναι μιὰ λεπτομέρεια πού ἀλλάζει κάθε φορά πού ἀφηγεῖται αὐτὴ τὴν ἱστορία. Ὅταν ἐπέστρεψε στὸ μπάνιο, βρῆκε τὸ παιδὶ στὴν μπανιέρα. Τῆς ἄλλαζε γιὰ κάμποσες μέρες τὶς πάνες, χρησιμοποιώντας λάδι γιὰ νὰ ἐνυδατώνει τὸ στεγνὸ κι εὐαίσθητο, σὰν ἰστὸ ἀράχνης, δέρμα της — κάτι πού τῆς εἶχαν συστήσει οἱ συγγενεῖς και οἱ γείτονες. Μετὰ ἀπὸ κάποιες μέρες τὸ κορίτσι πέθανε. Στὴ φωτογραφία πού ἔβαλαν στὸν οἰκογενειακὸ τάφο ἔχουν ρετουσάρει τὴν ἐπιδερμίδα της με τὴ μέθοδο τῆς ἐποχῆς, φοράει ἓνα χτυπητὸ γαλάζιο φόρεμα και ἔχει μπουῦκλες — ἔμοιαζε ἤδη με φάντασμα.

Ἡ γιαγιά μου ἡ Ρουφίνα δὲν ἔχει καμιὰ σπουδαία μόρφωση και δὲν μιλάει πολὺ σωστά, ἀλλὰ ἔχει τὴ συνήθεια νὰ ἀναφέρει τὰ χρώματα με πολὺ συγκεκριμένο τρόπο, χρησιμοποιώντας ὀνόματα ξεπερασμένα πιά. Στὸν κόσμο της δὲν ὑπάρχει τὸ μπλέ· ὑπάρχει τὸ ἀζουρ και τὸ

κυανό. Πηγαίνω να τή δω και μου δείχνει δερμάτινα γάντια ή μάλλινες φούστες άπλωμένες στο κρεβάτι· άν τής ζητήσω τήν «καφέ», μου λέει «κεχριμπαρένιο», ξεχωρίζει το ρόζ από το σικλαμέν, τή μυρτιά από το μη-μέ-λη-σμόνει· έπιμένει ότι είναι σημαντικό να άποκαλοΰμε τά πράγματα με το όνομά τους και στο μεταξύ έγώ σκέφτομαι τήν κόρη της που πέθανε έξαιτίας του χρώματος.

Ίσχυρίζεται ότι ο πατέρας μου κουφάθηκε από τήν τρομάρα που πήρε, όταν ήταν έγκυος κι έτοιμαζόταν να διασχίσει τόν δρόμο· έμφανίστηκε ξαφνικά ένα αυτοκίνητο κι εκείνη οΰρλιαξε στη μέση του δρόμου. Στην αρχή δέν ήθελε να το παραδεχθει, πίστευε ότι ο μικρός μπορούσε να τήν άκούσει· μητέρα και γιός δέν ήταν ποτέ τόσο κοντά όσο εκείνες τίς μέρες, μη δίνοντας σημασία στις άποδείξεις. Ο παππούς μου δέν μιλούσε πολύ, κάποιος άλλος μάλλον παραβίασε τή σιωπηρή οικειότητα των συνομιλιών τους και τής έδωσε να καταλάβει ότι θά 'πρεπε να συμβουλευτεί τους γιατρούς για το πρόβλημα του παιδιού. Μετά από τίς έπισκέψεις στα νοσοκομεία που δέν είχαν κανένα άποτέλεσμα, άρχισαν τά προσκυνήματα: οί παππούδες μου δέν είχαν άρκετά χρήματα για τή Λούρδη,⁴ αλλά κατάφεραν να πάνε τόν πατέρα μου στόν Πάπα Πίο, ο όποίος τόν άγγιξε με το χέρι του· τήν άλλη μέρα έξακολουθοΰσε να είναι κωφός και χωρίς στίγματα. Σάν παιδι δέν ήταν πολύ νευρικός, θυμωσε μόνο όταν τόν έστειλαν να φοιτήσει σ' ένα οίκοτροφεϊό στην όδό Νομεντάνα.

4. Λούρδη (Lourdes): μικρή πόλη στους πρόποδες των Πυρηναιών, που το 1858 έγινε γνωστή και έξω από τή Γαλλία όταν μιá δεκατετράχρονη άγρότισσα ίσχυρίστηκε ότι είδε τήν Παναγία.